

De St. Bernardus- of Scheepjeskerk te Hazerswoude- Groenendijk Haar architect en haar betekenis

De St. Bernarduskerk te Hazerswoude-Groenendijk, bijgenaamd de Scheepjeskerk, werd gebouwd in 1854 ter vervanging van een schuurkerk uit 1671, die in 1818 was vergroot en van een torentje voorzien. Volgens Jan Kalf was de architect een zekere K. van Berkel, een toeschrijving die later is overgenomen door Rosenberg. Inmiddels is echter gebleken dat de kerk is ontworpen door de architect Gerardus van Vogelpoel. Van Berkel was vermoedelijk de aannemer.

Scheepjesker te Hazerswoude

Interieur

Korte beschrijving van de kerk

De kerk is een eenbeukige neogotische kerk met een schip van vijf traveeën en een even hoog driezijdig gesloten koor. Zij is voorzien van een gedeeltelijk ingebouwde toren met vierkante onderbouw en een achtkantige bovenbouw met spits bekroond door een windvaan in de vorm van een schip. Opmerkelijk is de rijke portaalpartij met slanke wimberg aangebracht tegen een wand, geleed door een boogfries. Opvallend is verder de trapvormige opbouw van de gevels naast de toren. Oorspronkelijk waren op de hoeken van de trappen slanke pinakels aangebracht. Zo ook op de hoeken van het vierkante torengedeelte. Deze zijn thans niet meer aanwezig. De ramen in de flankgevels zijn ook voorzien van wimbergen. Alle venstertraceringen zijn uitgevoerd in gietijzer. Het inwendige werd oorspronkelijk overdekt door stucgewelven in het koor met steekkappen. Opmerkelijk waren de in het schip aangebrachte zwevende ijzeren ribben. Deze overwelling werd circa 1950 verwijderd en vervangen door het thans aanwezige houten tongewelf. De tegelbekleding van de benedenwanden dateert ook uit die tijd. Van de oorspronkelijke rijke neogotische inventaris is veel verdwenen: het hoogaltaar en de preekstoel met name. Toch zijn er nog vrij veel onderdelen van de oorspronkelijke afwerking en inrichting te vinden. Te noemen zijn de deuren in het koor en naar de biechtruimte met hun karakteristieke vroeg-neogotische vormen,

die men ook in de hoofddeur terugvindt. De uit de bouwtijd daterende communiebank is nog aanwezig, thans in de voorhal. Ook een groot deel van de kerkbanken stamt nog uit de bouwtijd. Van later datum, maar van groot belang is de reeks gebrandschilderde ramen, met uitzondering van het raam van O.L. Vrouw van de Carmel, daterend uit circa 1890, waarschijnlijk afkomstig uit een Belgisch atelier.

Interieur Scheepjeskerk

De architect

Gerardus van Vogelpoel is in de Nederlandse architectuur van de negentiende eeuw een van de grote onbekenden. Zijn oeuvre is bescheiden van omvang en slechts voor een deel bewaard gebleven. Hij werd geboren op 22 augustus 1809 te Wijk bij Duurstede en overleed te Utrecht op 14 juni 1884. Wanneer hij zich te Utrecht vestigde, is niet bekend. Ook over zijn opleiding zijn tot dusverre geen gegevens boven water gekomen. Waarschijnlijk heeft hij zijn bouwkundige vorming in de praktijk opgedaan. Zijn werk is misschien niet van hemelbestormend belang, maar betekenis heeft het wel degelijk, wat met name uit de kerk van Groenendijk blijkt. Hij wordt vaak verward met zijn zoon Willem Jacobus (1837-na 1899), van wie een tweetal kerken en twee winkel/woonpanden in Utrecht bekend zijn.

De oudste kerk, die van Gerardus bekend is, was de niet meer bestaande St. Barbara te Bunnik uit 1845, een sobere gotiserende zaalkerk met grotendeels ingebouwde toren. Bescheiden van opzet is de O.L. Vrouwekerk in Rumpt (1851-1852), een zaalkerk in gotiserende vormen, onder één dak met de pastorie. Het iets latere RK kerkje in Kockengen (1854) is eveneens sober van opzet. Dat geldt zeker niet voor de St. Barnabas in Haastrecht, een forse eenbeukige kerk met een barok geïnspireerde façade.

Het kerken-duo Overlangel en Groenendijk

Op de kerk van Haastrecht volgen kort na elkaar de neogotische kerken van Overlangel (1853) en Groenendijk (1854). Beide gebouwen zijn nauw verwant. Zij zijn beide vertegenwoordigers van de decoratieve fase in de neogotiek, waarbij de gotische vormentaal werd nagevolgd, niet de structuur.

De kerk in Overlangel lijkt sterk op die van Groenendijk in haar oorspronkelijke toestand. De overwelling van beide gebouwen vertoont grote overeenkomsten, al ontbreken in Overlangel de zwevende ijzeren ribben die in Groenendijk aanwezig waren. Ook telt het schip in Groenendijk één travee meer. Het belangrijkste zijn echter de voorgevels van beide gebouwen. Deze zijn zeer verwant, maar vertonen ook verschillen van belang. Zo staat de toren in Overlangel aan drie kanten vrij, terwijl de toren in Groenendijk voor meer dan de helft is ingebouwd. De gevel van Overlangel werkt wat verticaler dan die in Groenendijk. Beide gevels hebben echter een gemeenschappelijke inspiratiebron: de kerk van Maria-Hilf in de voorstad Au bij München. Het ontwerp voor deze kerk stamt uit 1831 en is afkomstig van de architect Joseph Ohlmüller (1791-1839). De bouw vond plaats tussen 1831 en 1839, na de dood van Ohlmüller onder leiding van de architect Georg Friedrich Ziebland. In

de Tweede Wereldoorlog werd de kerk zwaar beschadigd en vervolgens op zeer ongelukkige wijze herbouwd. Het gebouw trok na zijn voltooiing in 1839 sterk de aandacht. De plannen werden in 1842 gepubliceerd in de gezaghebbende *Allgemeine Bauzeitung*. Mede daardoor kreeg het gebouw een belangrijke voorbeeldfunctie. Het werd veelvuldig nagevolgd, met name in Duitsland en Zwitserland. Ook in België heeft het ontwerp invloed gehad. In Nederland heeft de kerk van Au ook navolging gevonden, het eerst bij Van Vogelpoel. De architect Karel Weber nam elementen van het ontwerp van Au op in zijn kerken in Valkenswaard en Geertruidenberg. Beide gebouwen bestaan niet meer. De meest uitgesproken voorbeelden van de invloeden van het illustere Duitse voorbeeld in Nederland zijn de kerken van Overlangel en Groenendijk.

St Antoniuskerk te Overlangel,

Van Vogelpoel, die het ontwerp voor Au gekend moet hebben via de genoemde *Allgemeine Bauzeitung* nam dit niet ongewijzigd over. De toren is in München in haar benedendeel geheel ingebouwd en in de façade opgenomen. De eerste geleding van het torendeel van de voorgevel bevat een portaal met wimberg, met als achtergrond een wand met blindnissen. Daarboven is een roosvenster aangebracht. De flankgevels vertonen spitsboogvensters die ook weer zijn voorzien van wimbergen, met daarboven roosvensters. Boven het middelste roosvenster is dan een etage met blindnissen aangebracht, gevolgd door een geleding met een wijzerplaat. Dit gedeelte vormt de overgang naar een achtkantige bovenbouw, waarvan de galmgaten zijn voorzien van wimbergen en dat wordt bekroond door een opengewerkte stenen spits. De flankgevels worden trapvormig afgesloten. Op de hoeken van de trappen zijn pinakels aangebracht.

Van Vogelpoel voelde kennelijk niets voor een volledig ingebouwde toren, zoals in München. In Overlangel staat de toren aan drie kanten vrij; in Groenendijk is hij sterker ingebouwd, maar toch steekt hij in zijn benedengeleding zover naar voren dat het torenkarakter duidelijk blijft spreken. Zowel in Overlangel als in Groenendijk zijn de benedengeleding van de torens en de flankgevels op te vatten als vereenvoudigde navolgingen van de kerk in München. De wimbergen van de zijramen met hun pinakels spreken wat dat betreft duidelijke taal. Ook de wimbergen boven het portaal tegen een wand met blindnissen is verwant. De uitwerking wijkt van het prototype af. De wimbergen zijn veel steiler dan in München en vertonen ook anders gevormd traceerwerk, dat duidelijk is ontleend aan de Keulse Dom. De roosvensters van de Münchener façade heeft Van Vogelpoel niet overgenomen. De manier waarop het vierkant van beide torens overgaat in een achtkant, is duidelijk verwant aan München. In Groenendijk is echter de

wijzerplaat veel dominanter aanwezig dan in Overlangel. De achtkanten verschillen in Overlangel en Groenendijk aanzienlijk van elkaar. Dat in Overlangel is het rijkste. Evenals in München heeft dit galmgaten met wimbergen, zij het dat deze niet door de balustrade heen steken. De opengewerkte stenen torenhelm van München krijgt in Overlangel een equivalent in gietijzer. In Groenendijk is het achtkant soberder; wimbergen bij de galmgaten ontbreken en de spits is hier gesloten. Beide torens hebben een windvaan in de vorm van een schip. Bij het bovendeel van de flankgevels heeft Van Vogelpoel in Overlangel het

Mariahilf Kirche

Münchener voorbeeld niet gevolgd. De gevels zijn daar vrijwel onversierd; alleen langs de daklijsten is een bescheiden rondboogfries aangebracht. Geheel anders is dat in Groenendijk. Daar wordt de trapvormige opbouw van de Mariahilfkerche overgenomen, De decoratie bestaat uit gekoppelde blindnissen, naast de toren in twee etages. Dit had zijn equivalent in München, zij het veel rijker uitgewerkt. Van Vogelpoel heeft in zijn beide 'Münchener' kerken dus op verschillende manier met zijn inspiratiebron gewerkt. In Overlangel is het achtkant het meest schatplichtig daaraan, in Groenendijk zijn dat de trappen aan de flankgevels. Bij de kerken die Van Vogelpoel na Groenendijk heeft gebouwd, is de

ontlening aan München niet meer zo duidelijk. De voormalige St. Nicolaas te Zoetermeer (1856-1857) had een voorgevel die qua indeling wel wat leek op de beide 'Münchener' kerken, maar veel soberder was gedetailleerd. Wel had deze kerk nog een opengewerkte spits, van welk materiaal is niet bekend. Zijn kerk in Ovezande kan worden opgevat als een neogotische versie van de kerk in Haastrecht.

Samenvatting

De kerk in München-Au was een invloedrijk gebouw, dat tal van navolgingen heeft gevonden, met name de voorgevel. Van Vogelpoel was waarschijnlijk de eerste architect in Nederland die zich door dit bouwwerk heeft laten inspireren. deze bescheiden bouwmeester was dus op de hoogte van wat er internationaal speelde (hij moet de Allgemeine Bauzeitung hebben gekend en ook de Keulse Dom) en heeft van een bekend prototype twee originele herscheppingen tot stand gebracht. Zij vertonen beide een zo eigen karakter dat zij beide van het grootste belang zijn voor de Nederlandse architectuur van de negentiende eeuw.

De kerk van Overlangel is reeds sinds geruime tijd een rijksmonument en terecht. Van haar oorspronkelijke inrichting is, afgezien van het belangrijke Smits-orgel, weinig overgebleven.

De kerk van Groenendijk is eertijds ook als rijksmonument aangewezen, maar in hoger

beroep is dit in 1971 weer ongedaan gemaakt. Toen was nog niet heel duidelijk waar de betekenis van dit gebouw lag. Zelfs de architect was niet bekend. Inmiddels is meer helderheid gekomen over het belang van deze kerk. Een van de weinige voorbeelden in Nederland van de overname van een belangrijk architectonisch paradigma. De andere uitgesproken Nederlandse voorbeelden, Valkenswaard en Geertruidenberg zijn verdwenen. Bescherming van de beide andere voorbeelden van is wezenlijk belang. De kerk van Overlangel is beschermd, die van Groenendijk niet. Dat het interieur is gewijzigd is weliswaar betreurenswaardig, al is het met zorg gedaan, maar ondanks dat is de kerk nog belangrijk genoeg voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis om haar alsnog de status van rijksmonument te verlenen.

Dr. A.J. Looyenga

Literatuur

Kalf, Jan, De katholieke kerken in Nederland. Amsterdam, 1906[1914].

Kroon, C., Uit de geschiedenis van Hazerswoude. Hazerswoude, 19??.

Habel, Heinrich, 'Der münchner Kirchenbau im 19. und frühen 20. Jahrhundert', In: Deutscher Kunstverlag 1921-1971. MünchenBerlin, 1971, 21-24.

Looyenga, A.J., De Utrechtse School in de neogotiek: de voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde. Diss. Leiden, 1991. 'Die Mariahilfkirche in der Vorstadt Au bei München', /Allgemeine Bauzeitung 7(1842), 323-328.

Nerdinger, Wilfried (Hrsg.), Romantik und Restauration: Architektur in Bayern zur Zeit Ludwigs 1. 1825-1848. München, 1987.

Rosenberg, H.P.R.° De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland. 's-Gravenhage, 1972.

Wesselingh, Nico, 150 jaar Bernardus koor: zangkoor H. Bernardus Groenendijk-Hazerswoude. Koudekerk a/d Rijn, 1984.